

ФИЛОЛОГИЯ

УДК:398.5(575.2) (04)

Көлбаева Мээрим Курманбековна

филология илимдеринин доктору,
Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
«Манас» бөлүмүнүн жетекчиси
mkolbaieva@mail.ru

Молдошова Гулмира Молдошовна

Кыргыз эл аралык университетинин Политехникалык колледжинин мугалими
Gulmiuramoldosova8@gmail.com

Көлбаева Мээрим Курманбековна

доктор филологических наук,
Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова,
заведующая отделом «Манас»
E-mail: mkolbaieva@mail.ru

Молдошова Гульмира Молдошовна

преподаватель Политехнического колледжа, Кыргызский международный университет
E-mail: Gulmiramoldosova8@gmail.com

Kolbaeva Meerim Kurmanbekovna, Doctor of Philological Sciences,

Ch. Aitmatov Institute of Language and Literature,
Head of the "Manas" Department
mkolbaieva@mail.ru

Moldoshova Gulmira Moldosovna, Lecturer at the Polytechnic College
of Kyrgyz International University
Gulmiramoldosova8@gmail.com

ЭПИКАЛЫК МУРАСТАРДЫ ЖЫЙНООДОГУ КАЮМ МИФТАКОВДУН ЭМГЕГИ**ТРУД КАЮМА МИВТАКОВ ПО СБОРУ ЭПИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ****KAYUM MIFTAKOV'S WORK ON COLLECTING EPIC HERITAGE**

Аннотация. Бул макала кыргыз элинин эпикалык мурастарынын тарыхый, көркөмдүк жана илимий маанисин изилдөөгө арналган. Анда эпостордун келип чыгышы, мазмундук жана жанрдык өзгөчөлүктөрү, ошондой эле баатырдык жана социалдык-турмуштук эпостордун айырмачылыктары талданат. Айрыкча, Каюм Мифтаковдун кыргыз фольклорун жыйноодогу эмгеги, анын эпосторду кагазга түшүрүүдөгү ыкмалары жана манасчылар менен болгон иштери кеңири баяндалат. Макалада «Манас», «Кожожаш», «Эр Табылды», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй», сыяктуу чыгармалардын мазмуну, варианттары жана айтуучулары боюнча маалыматтар берилет. Ошондой эле Акбермет Карагул кызынын өмүр таржымалы жана чыгармачылыгы фольклордук булак катары каралат. Изилдөөдө эпикалык мурастардын тарыхый шарт менен байланышы, алардын улуттук өзгөчөлүктөрү жана кийинки муундар үчүн руханий кенч катары баалуулугу негизги багыт катары көрсөтүлгөн.

Негизги сөздөр: макала, эпос, экспедиция, фольклор, жыйноочу, эпикалык чыгарма, акын, айтуучу, ыр.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию исторического, художественного и научного значения эпического наследия кыргызского народа. Рассматриваются происхождение эпосов, их жанровые и содержательные особенности, а также различия между герои-

ческими и социально-бытовыми эпосами. Особое внимание уделяется деятельности Каюма Мифтакова, его роли в сборе и записи устного народного творчества, взаимодействию с манасчы. В статье приведены сведения о произведениях «Манас», «Кожожаш», «Эр Табылды», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй» и других, а также о жизни и творчестве Акбермет Карагул кызы. Эпическое наследие рассматривается как духовное богатство и уникальный источник, отражающий исторические условия и национальные особенности кыргызского народа.

Ключевые слова: статья, эпос, экспедиция, фольклор, собиратель, эпическое произведение, поэт, рассказчик, песня.

Abstract. This article explores the historical, artistic, and scholarly significance of the epic heritage of the Kyrgyz people. It examines the origins of epics, their genre and thematic features, as well as the distinctions between heroic and social-domestic epics. Special attention is given to the work of Kayum Miftakov, his contribution to collecting and documenting oral folklore, and his collaboration with manaschi (epic storytellers). The study provides insights into epic works such as Manas, Kozhoshash, Er Tabylby, Kedeikan, Sarinzhi-Bokoy, among others, along with the life and creativity of Akbermet Karagul kyzy. The article emphasizes epic heritage as a spiritual treasure and a unique source reflecting the historical context and national identity of the Kyrgyz people.

Keywords: article, epic, field expedition, folklore, collector, epic tradition, poet, storyteller, oral performance.

Киришүү. Эпикалык мурас – бул элдин оозеки чыгармачылыгында кылымдар бою сакталган чоң көлөмдөгү баатырдык, тарыхый жана турмуштук чыгармалардын жалпы аталышы. Башкача айтканда, бул – муундан муунга өтүп келген, элдин тарыхын, дүйнө таанымын, каада-салтын, эрдикке болгон көз карашын камтыган руханий кенч. Эпикалык чыгармалар миңдеген саптардан туруп, чоң көлөмдө болот да эл-жерди коргоо, эрдик, биримдик, баатырдык тема сүрөттөлөт. Тарыхый жана мифологиялык элементтердин айкалышып, чыныгы окуялар менен фантастикалык көрүнүштөр аралашкан. Эпос (грекче epos – сөз, кеп, баян) – элдин башынан өткөргөн баатырдык иштерин даңазалаган ыр түрүндөгү эпикалык чыгарма. Эпосто элдин, улуттун, өлкөнүн тагдырын чече турган зор окуялар көркөм сүрөттөлөт. Эпопея тарыхый бөтөнчө шартта жаралат. Ал тарыхый шартта адам өзүн коомдон бөлүп карабайт, өзүнүн жеке кызыкчылыгын коомдун кызыкчылыгынан ажыратпайт. Эпостун мазмунун улуттун тарыхындагы баатырдык окуялар түзөт. Эпостордо элдин тарыхый турмушу, маданий социалдык абалы, карым катнашы, үрп адаты, келечектен күткөн тилеги кеңири чагылдырылат. Байыркы эпостордо мифологиялык белгилер күчтүү болсо, улам мезгил өткөн сайын эпостор адам турмушунун реалдуу көрүнүштөрүнө жакындап олтурганын бай-

коого болот. Эпос дүйнөнүн көптөгөн элдерине мүнөздүү болсо да, кыргыз элинде алардын өзгөчө залкар үлгүлөрү бар. Кыргыз эпосторун көлөмүнө, андагы окуялардын камтылышына карап шарттуу түрдө улуу (чоң) эпос («Манас») жана кенже (кичине) эпостор («Манаска» салыштырмалуу башка эпостор) деп эпостор экиге бөлөбүз. Ал эми идеясына, окуялардын мүнөзүнө жараша баатырдык жана турмуштук социалдык деп эки жикке ажыратылат. Баатырдык эпостордун мазмунун башкы каармандардын сырттан келген баскынчыларга жана ички душмандарга каршы күрөшү түзөт да, элдик баатырдын айланасына элдик идеалдагы бүтүндөй оң сапаттардын баары топтолот. Мындай эпосторго «Манас», «Жаныш Байыш», «Курманбек», «Шырдакбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза» ж.б. кирет. Турмуштук социалдык эпостордо эл турмушунун ар кандай жактары – эркин сүйүүгө умтулуусу, эски салтка каршы күрөшү, бийлик талашуулары ж. б. ар түрдүү кырдаалдардагы жашоо тиричиликке байланышкан окуялары сүрөттөлөт. Кыргыздардын ата бабалары урпактарына социалдык турмуштук мазмундагы: «Саринжи Бөкөй», «Кедейкан», «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан» ж. б. эпосторун калтырды. Эпостор төкмө акындар же атайын айтуучулар тарабынан искусствонун башка түрлөрүнүн (комуз, ооз комуз, ар кандай обондор, синкретизм) жардамы менен элге жетип турган.

Бул макаланын талкуусунда негизги көңүл кыргыз элинин эпикалык мурастарынын маңызын ачууга жана аларды жыйноодогу Каюм Мифтаковдун эмгегине бурулат. Макалада Каюм Мифтаковдун ишмердиги өзүнчө өзөктүү тема катары каралып, анын фольклордук чыгармаларды түздөн-түз айтуучулардан жазып алышы, диалекттик жана стилдик өзгөчөлүктөрдү сактап калуусу илимий жактан чоң жетишкендик катары белгиленет. Бул ыкмалардын натыйжасында бүгүнкү күндө көптөгөн эпостор оригиналдуу вариантта жетип, фольклористика илиминин өнүгүшүнө негиз болгон. Ошондой эле «Манас», «Кожожаш», «Эр Табылды», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй» сыяктуу чыгармалардын ар кандай варианттары жана айтуучулары тууралуу маалымат берүү менен, макала эпикалык мурастын ар түрдүүлүгүн жана аны айтуучулардын чыгармачылыгы аркылуу байып турганын көрсөтөт. Мындан тышкары, Акбермет Карагул кызынын өмүрү жана ырлары фольклордук булак катары талданып, кыргыз коомундагы аялдардын абалы, алардын эркиндикке болгон умтулуусу жана коомдук кысымга каршы күрөшү чагылдырылган. Бул эпикалык мурастарды изилдөөгө гендердик жана социалдык көз караштан жаңы өңүт берет.

Каюм Мифтаков – кыргыз фольклористикасында өзгөчө из калтырган инсандардын бири. Анын эпосторду жыйноодогу орду өтө чоң. Ал 1920-жылдан тартып кыргыз жерин кыдырып, эпосторду, жомокторду, ырларды эл оозунан түздөн-түз жазып алган. Алардын катарына “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” сыяктуу үчилтиктин бөлүктөрүн, ошондой эле “Эр Төштүк”, “Курманбек”, “Кожожаш”, “Жаныш-Байыш”, “Көкүл”, “Ак Мөөр”, “Эр Солтоной”, “Жаныл Мырза” өңдүү элдик мурастарды кагазга түшүргөн. Эгер ошол учурда жазылбаса, айрым варианттар толугу менен бизге жетмек эмес. Мифтаков чыгармаларды айтуучунун сөзүн өзгөртпөй, диалект, акцент, стилди мүмкүн болушунча так жазып калтырган. Бул бүгүнкү изилдөөлөр үчүн баалуу. Мифтаковдун эмгектери кийинки фольклористтерге, манас таануучуларга, тарыхчыларга негиз болуп берген. Каюм Мифтаков – кыргыз элинин эпикалык мурастарын жыйноодо, сактоодо жана илимге алып чыгууда негиз салуучулардын

бири. Анын эмгегинин аркасында кыргыздын көптөгөн эпостору бүгүнкү күнгө чейин жетти. Ал киши оозеки чыгармачылыкка талыкпастан киришип, эл аралап жүрүп, мугалимдик кесибин таштабастан чогулткандыгы маалыматтарда кеңири эскерилет. Каюм Мифтаков кыргыз жерине келген жыйноочулук сапарын Талас жергесинен баштаган. Талас жергесинен жыйналган материалдарды ичинен биз биринчи эле чоң эпос **“Манас”** эпосунун жазылып алышынан баштамакчыбыз. Мифтаков Талас жергесинен белилүү манасчы Балык (Бекмурат) Кумар уулу менен жолугушуп анын айтуусунда манас эпосун жазып алган. «Балык акындын майда ырлары», «Таластагы кыргыз акындары жана адабий кызматчылар» деген жыйнаган материалдарында Балык манасчынын акындык өнөрү, анын өмүр жолу фольклорчунун берген маалыматы боюнча Балык 1801-же 1811-жылы төрөлөт. Балык эң жаш кезинде эле акындыкка берилип, «Манасты» айта турган болгон. Балыктын «Манаска» аябай, аны көлөмдүү көркөм зор чыгармага айландырганын К.Мифтаков берилип акындын күчтүү таланты жана жашоо-тиричилигин турмушунун негизги булагы болгондугу менен тыгыз байланыштырат. Кыргыздарда манасчылык өнөр ата-бабадан балага мурас катары өтүп келген кесип десек болот. Ушул кесипти Балык манасчынын уулу Найманбай да атасынын жолун жолдоп Манас айтууну үйрөнүп, таалим-тарбия алып, эл арасында манасчы катары аты угулган талантуулардын бири. Найманбай атасы Балык солто элинин манабы Байтик баатыр менен коңшу жашап турган убакта эле манасын айта баштаган. Ал убакта ал 16 жашта болгон. Найманбай Манасты ыр түрүндө да кара сөз түрүндө да, жок да кылып айтып берчү экен. Наймандын айткан вариантынын кээ бир эпизоддорун К.Мифтаков жазып алган. Найманбай туралуу Мифтаковго 1923-жылы Ырыскулбеков Сулайман айтып берген. Анын айтуусунда «Таласты мактоо», «Манастын кээ бир кийимдери», «Манастын күмбөзү» сыяктуу үзүндүүлөрдү жана Балык акындын ырларын латын тилинде жазып алган. Ушул эле жылы Мифтаков Талас өрөөнүнөн Сокур Калча деген акын жана манасчынын вариантын айтып жүргөн Сүйүнбек Иса уулунан Манастын үзүндүлөрүн жазып алган. Бул

манасчы тууралуу бүгүнкү күндө маалымат сакталган эмес. Бир гана Мифтаковдун кол жазмаларында маалымат берилген. Мифтаковдун жазуусу боюнча Манасчы Манастын күмбөзүнүн жанында 1810-жылы төрөлгөн жана ал чоң манасчы Назардын шакирттеринин бири болгон. Каюм Мифтаков Бердибай Эркебай уулунан «Манас» эпосунун айрым үзүндүлөрүн да жазып алган. Мифтаков андан Манас эпосундагы башкы каармандар Алмамбеттин, Сыргак, Каныкейдин образдарын, келбеттерин сүрөттөө эпизоддорун кагаз бетине түшүрөт. Муну менен кошо Манастын Аккуласын, Алмамбеттин Сараласын, Сыргактын Көктөкесинин элесин сүрөттөгөн эпизоддор жазылган.

«**Кожожаш**» эпосу — кыргыз элдик эпосу. Бул чыгарма кыргыздын батырдык эпосунун катарына кирет жана негизинен Кожожаш аттуу баатырдын эрдиги, акылмандыгы, мекенди коргоосу тууралуу баяндалат. «Кожожаш» эпосу да кыргыздын улуттук баалуулуктарын, тарыхый окуяларын, коомдук нормаларын чагылдырган. Эпос Кожожаш аттуу баатырдын жашоосу менен башталат. Ал эр жүрөк, акылман, калыстыкка умтулган инсан катары сүрөттөлөт. Кожожаш эпосунда өз элинин коопсуздугун коргоо, душмандарга каршы күрөшүү жана адилеттүүлүктү орнотуу сыяктуу эрдиктери баяндалат. Ал көп учурда жигиттер менен күч сынашып, акылдуу чечимдерди чыгарат. К.Мифтаков «Кожожаш» эпосун Сулайман Конокбаевден 1923 жылы 24-июнда (араб арибинде) жазып алган. Ошол эле «Кожожаштын» текстти 1927-жылы К.Мифтаков тарабынан латын графикасы менен кайра жазып чыккан. (1. инв.№347,61-б) С.Конокбаев А.Үсөнбаевди төрт жыл ээрчип жүрүп, «Кожожаш» эпосун үйрөнгөнү – тексттерди салыштыра караганда байкалат. К. Мифтаковдун эскерүүсү боюнча С.Конокбаев «Кожожашты» атактуу акын Эсенамандын айтуусунда да уккан. Демек, «Кожожаш» эпосун айтып калуусуна Эсенаман менен А.Үсөнбаевдин таалим-тасирлери бирдей эле болгон дейт. (2. инв. №1263)

«**Эр Табылды**» да көпчүлүк баатырдык эпостор сыяктуу эле революциядан кийин жазылып алынган. Азыр эпостун бизге белгилүү үч варианты бар. Андан Актан Тыныбековдун варианты эки жолу (1940, 1956)

жарыяланган. Калган эки вариант жарык көрбөгөн, республикабыздын КР Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусунда сакталып турат. (3. инв. №1304) Бул варианттар тууралуу алгачкылардын болуп филология илимдеринин кандидаты Б. Кебекованын чакан изилдөөсү жарык көрөт. (4. Кебекова, Б.1963-ж.:–Ф). Аталган эмгекте «Эр Табылды» эпосунун варианттарынын ичинен биринчи жолу кагаз бетине түшкөнү Талас өрөөнүнөн Каюм Мифтаков тарабынан 1923-жылы жазылып алынганы экени жазылган. Жыйноочу кол жазманын акырында эпостун Талас элинде кара сөз түрүндө да, ыр түрүндө да көп таралгандыгын айтат. «Эр Табылды» эпосу үч нускада сакталуу. Биринчи кол жазманы 1923- жылы Каюм Мифтаков Ырысбай Дыйканбай уулунан жазып алган. Ж.Суванбеков К.Мифтаков үч кишиден (Ырысбай Дыйканбай уулу, Шапак Муса уулу, Ысат Бошко уулу) бирге алып отуруп жазып алгандыгын эскерет дейт. (5. Кыргыз элинин баатырдык эпостору. (1970). –Ф, 151-б) Мифтаков жазып алган текст Жамгырчиев аты жазылбаган айтуучудан жазып алган вариантынан көп айырмаланып тургандыгын белгилейт. 1940-жылы Ж.Жамгырчиев «Табылды баатыр» деген аталышта жазып алган варианттарда эл ичинде калыптанган эпикалык мотивдер калыбы бузулбай сакталган. Мисалы, баатырдын туулушу: бир колун кан, бир колуна жин уучтап түшүшү, ж.б. белгилери; он эки жашында бас кынчы жоого каршы аттанып, жекеге чыгып аттан түшпөй он бир күн кармашуусу; күкүктүн тилин билип, дос болушу, кат жазып күкүктү жибергиши; Кашкарлык Молдо досу алты айлык жолду алты күндө, жети айлык жолду жети күндө басып келиши: «Кырма кызыл дарыны кырып алды Молдокең. Кайнатма кара дарыны кайнатып алды Молдокең». Бул саптар: «Кытайдын кызыл дарысын, калмактын кара дарысын» деп вариациаланып айтыла берет; ырчы А.Тыныбек уулу поэмага айландырылган версиядан өзгөчөлөнүп турат.

Элдик оозеки чыгармалардын ичинен көлөмдүү эпикалык чыгармалар мазмуну, формасы жана идеялык тематикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу баатырдык, лира-романтикалык жана социалдык-тур-

муштук эпостор деп үч топко бөлүштүрүлүп жүрөт. Биз кеп козгой турган **«Кедейкан»** эпосу булардын ичинен социалдык-турмуштук поэмалардын тобуна кирет. «Кедейкандагы» окуялардын мазмунуна, окуялардын баяндалышына, анын сөздүк түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө жана ж.б. бөтөнчөлүктөрүнө караганда ал кийинки мезгилдерде пайда болгон деп божомолдоого болот. («Чыгармада адам коомунун, күндөлүк турмуш тиричилигинин алгачкы учурларынан кабар берген, адам менен жаратылыш күчтөрүнүн ортосундагы талаш-тартыш, күрөштөрдү баяндаган. «Кедейкан» атактуу акын Токтогул Сатылганов менен Калык Акиевдин айтуусу боюнча тандалып алынып, 1938-жылы биринчи жолу жарык көргөн. Токтогул менен Калыктын вариантынан башка «Кедейкан» поэмасынын дагы бир варианты бар. Ал — Алымкул Үсөнбаевге тийиштүү. Аны 1923-жылы Каюм Мифтаков Таластан А. Үсөнбаевдин өз оозунан жазып алган. Ал вариант ошол мезгилден тартып ушул күнгө чейин Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын «Манастаануу жана көркөм, маданияттын улуттук борборунун» кол жазмалар фондусунда сакталып турат. А. Үсөнбаевдин варианты ушул мезгилге чейин эч жерде жарык көргөн эмес. 1964 жылы жарык көргөн Б. Кебекованын «Кедейкан» эпосунун идеясы көркөмдүк өзгөчөлүгү» аттуу эмгегинде гана ал вариант тууралуу азын-оолак пикир айтылган. Ал вариант жөнүндө басма сөз беттеринде да башка пикир, изилдөөлөр жок. А. Үсөнбаевдин вариантынын көлөмү жупуну, эки басма табактан анча-мынча гана ашат, же 1423 ыр сабынан турат. «Кедейкан» поэмасынын эки вариантында жалпы сюжеттик түзүлүштөр, мазмун боюнча окшоштуктар бар. Эки вариантында тең турмуштун запкысын көп тарткан, жетим жүрүп жетилген кедей жигит Азимкан аттуу кандын тагына минет. Экөөндө тең тагынан ажырап, тентип-терби кеткен Азимкан баяндалган окуянын аягында ар тарапка тарап кеткен катын-балдарын таап кайта Токтогул менен Калыктын вариантында увазирликке, А. Үсөнбаевдин вариантында хандыкка жетет ж.б. Ушундай жалпы окшоштуктар менен бирге эки вариантта ачык байкалган айырмачылыктар да бар. Алымкул айткан вариант: «Дайынча кедейдин Азимкандын

ордуна хан болгону», «Азимкандын мусаапырчылыгы», «Азимкандын кайра бак дөөлөттүү болгону» деген негизги үч бөлүкчөдөн туруу менен ошол эле үч башкы бөлүктөр дагы майдаланган он төрт темага бөлүнөт. Мындай майда темаларга бөлүү, же атоо Калык менен Токтогулдун вариантында жок. Баяндалган окуялардын мазмунуна жараша темаларга бөлүштүргөн — айтуучу эмес жыйноочу жана «Кедейканды» жазып алган К. Мифтаков болушу мүмкүн. Себеби, адетте, айтуучу өзүнүн баяндаган чыгармасынын мазмунун эч качан ырааттуу түрдө майда темаларга бөлүштүрүп отурбасы да түшүнүктүү: андай болууга мүмкүн да эмес. Эки вариант бири-биринен көлөм жагынан да кескин айырмаланышат. Калык менен Токтогулдуку төрт миң ыр сабынан ашат. А. Үсөнбаевдики жогоруда эскерилгендей 1423 сап. Токтогул менен Калыктын вариантындагы окуялар А. Үсөнбаевдин вариантында толук баяндалган эмес. «Кедейкандын» окуяларын баяндоо А. Үсөнбаевде түз эле Кедейдин Ак эшенге келишинен башталат. Кедейдин жетимдик турмушу, бой тартып чоңойгондон кийин жанына өзү сыяктуу жолдошторун топтоо менен бай, бектердин мал-мүлкүн талоо, карактоо, Андан кийин зынданга түшүп качып чыгышы сыяктуу окуя, эпизоддор А. Үсөнбаевдин «Кедейканында» жок. Айрым эпизоддор Токтогул, Калыктын вариантындагыдай толук болбостон, үзүл-кесил, кыска баяндалат. Натыйжада кээде тигил же бул эпизоддордун ишенимдүүлүгү да бүдөмүк бойдон калат. Алсак, Кедей менен Ак эшен Азимкандын тагын сурап келишкенде, Азимкан эч айтышпастан, кыйналбай, кысталбай, күдүктөндөй туруп эле тактысын бере коет ж.б. А. Үсөнбаевдин вариантынын көлөм жагынан аз болушу ушундай шарттар менен түшүндүрүлөт. Эки вариантта жер-суу, негизги каармандардын аттары боюнча да айырмачылыктар кездешет. Алымкулдун вариантын 1923-жылы Таластан жазып алган К. Мифтаков айтуучу тууралуу өмүр баянынан башка дагы мындай кабарларды берет: «Турган жери казак, кыргыздын чек арасы болуп, көбүрөөк казактарга акынчылык кылат. Үнү жакшы, муңдуу болуп, акынчылыгы да жакшы. Жомок да билет. Ырчылыкка устасы, Эркебай бий, Бердибай уулу болуп он алты жашынан ырчылык, акынчылыкка берил-

ген. Окуп, жаза билбейт. Мындан «Кедейкан» баш болуп 150-бет эл адабиятын жазып алдым». Демек, «Кедейкан» поэмасында башка тилдердеги сөз, терминдердин арбын колдонулушу Алымкулдун «казактарга көбүрөөк акынчылык кылышы», чек арада аралаш жашашы менен түшүндүрүлөт. Ал эми «датка», «коом», «партия», «закончу» «запас ат» ж.б. эпоско мүнөздүү болбогон сөз тизмектери, терминдер — анохронизм неологизмдердин арбын учурашы поэманын мурун жазылбай, кийинки кездерде, 1920-жылдарда жазылышы жана жалпы эле айтуучунун жекече чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү менен тыгыз байланыштуу. К. Мифтаковдун А. Үсөнбаев жөнүндөгү жогорудагы эскермесинде «Кедейканды» Алымкул акын 1911-жылда Чүй боюнда Токмок шаарынын жанында туруучу Молдо Ысак Шайбек уулунан үйрөнгөн экен» деген маалымат бар. Демек, Алымкулдун чыгармачылыгына, өзгөчө «Кедейканды» айтуусуна Ысак Шайбековдун таасири, анын стили, тили, баяндоо ыкмасы таасир эткендиги байкалат.

«Саринжи, Бөкөй» — эпосу кыргыз элинин башынан өткөн патриархалдык уруу түзүлүшүнө таандык үй-бүлө мүчөлөрүнүн мамилелерин, ошого байланыштуу адат салттын тегерегинде жүргөн пикир келишпөөчүлүктөр тууралуу баяндайт. Тактап айтканда «Аталаштан алтоо болгончо, энелештен экөө болсун» деген коомдук турмуштук моралды үгүттөгөн патриархалдык-феодалдык түзүлүштөгү уруу мүчөлөрүнүн ар кызыкчылыктары үчүн келип чыккан карама-каршылыктарын чагылдырат. Ошон үчүн эпостун башкы каарманынын ысымы көп учурда «жалгыз» деген сөз менен алмаштырылып, синоним катары айтыла берет. (М: «Жалгызды ажыратып калууга», «Эң мурун жалгыз кеп айтат» ж.б). Кыргыздын оозеки салтында эпикалык чыгармалар башкы каармандын ысымы менен гана аталса бул чыгарма бири-бирине кайрылышпаган, тең ата туугандардын атын чакырат. Демек, Саринжи менен Бөкөй – бири-бирин колдоп, ынтымакташуунун ордуна ата мурасына бирдей таңсык, бузукулукка бат кирип, чыныгы душмандарча бой тирешкен адамдар. Болгону — алар жеке кызыкчылыктары үчүн келишпес эки тарапка өтүп кетишкен. Элибизде күчтүү өнүккөн

эпикалык жанрдын коомдук-үй-бүлөлүк мамилелерин кеңири чагылдырган кенже формасына тиешелүү «Саринжи, Бөкөйдүн» эки варианты бар. Алар белгилүү акын-төкмө Алымкул Үсөнбаев менен Сулайман Конокбаевдин айтуусу боюнча сакталып калган. Бул материалдар 20-жылдары фольклор жыйноочу Каюм Мифтаков тарабынан жыйналган. (6. инв.№ 206, 212) Мындан башка, салттуу сюжеттик каркасты толук камтыбаган, эпизоддор түрүндөгү чакан текст Тил, адабият институтунун кызматкерлери тарабынан 1958-жылы Ала-Бука районундагы айтуучу М. Сатыбалды уулунан катталган. (7. Саринжи-Бөкөй. 1958-ж.: -Ф:3-6) Ошондуктан бул томдукка «Саринжи, Бөкөйдүн» колдо болгон алдыңкы көркөм варианттары катары эсептелген А. Үсөнбаев менен С. Конокбаевдин материалдары жанаша берилди. С. Конокбаевге таандык Инв. № 806, 92 беттен турган, латын графикасына оодарылып машинкага басылган нуска оригиналдын ордуна жүрөт. «Сөз башы» деп берилгенден кийинки бетте: «1923-жылда, 23-июлда Талас кантону, Кең-Кол облусунда, Чырканак деген жерде Сулайман ырчы Конокбай уулунан жыйналган. Сулайман ырчы «Саринжи, Бөкөйдү» атасы менен бир тууган Сартпай ырчы Байжигит уулунан жаш убагында үйрөнгөн экен. С. Конокбаевдин бул материалы көлөм жагынан А. Үсөнбаевдин вариантына караганда бир топ чакан. Айрым эпизоддор кыскача баяндалып, кара сөз түрүндөгү кошумчалар менен байланыштырылган учурлар бар. Ал эми А. Үсөнбаевден жазылып алынган «Саринжи, Бөкөй» өзүнүн көркөмдүгү, кыргыз элинин тарыхый турмуштук окуяларын кеңири түрдө баяндагандыгы менен башка варианттардан өзгөчөлөнүп, буга чейин эле 2 ирээт китеп түрүндө коомчулукка тартууланган. Ал 1938-жылы айтылуу акын Мукай Элебаевдин жоопкерчилиги астында алгач жарык көргөн.

Кыргыздын элдик поэмаларынын катарында **«Ак-бермет»** поэмасы деп айтылып жүргөн чыгарма чындыгында бүтүндөй бир сюжетти камтый албайт. Анда тарыхта жашаган акын Акбермет Карагул кызынын өмүр баяны жана анын чыгармалары жөнүндө баян этилет. Бул материал боюнча фольклор жыйноочу Каюм Мифтаков: «калк адабияты болбой, конкреттүү бир кишинин

өз турмуш зары болгондуктан, фольклордук чыгарма деп айтуу кыйын. Ошондой болсо да акын кыздын чыгармачылыгынан, өмүр баянынан кабар берүүчү баалуу материалдар бар» деп белгилейт. (8. инв. №50(244) Өз керт башынын эркиндигин көздөгөн акылы тунук, жашоонун маңызын көкүрөк сезими менен түшүнгөн, ысымдары аңызга айланган Ак Мөөр, Акбермет, Каптагайдын кызы (Качкан кыз), эпикалык каарманга айланган Аксаткын, Мактым сыяктуу кыргыз кыздары жөнүндө көп айтылып жүрөт. Алар адил турмуш, ак сөз, асыл ой, адамдардын ортосундагы таза, улуу мамиле бар экендигин көрө билген. Кыз турмушка чыкса эле көрө-окаттын кулу, күйөөсүнүн менчиги болуп калбашы керектигин, анын да бул жашоонун ырахатын татууга укугу бар экенин табигат берген акыл туйгусу менен сезишкен. Ошентип теңсиздиктин, эрксиздиктин торунан бошонуп, тең укуктуу жашоо идеясы үчүн күрөшкөн. Өздөрү өмүр сүргөн мезгилдин мыйзамына, жашоонун өзгөрүлбөс болуп катып калган талаптарына каршы протест жасашкан. Албетте, бул алгачкы баш көтөрүү эл билермандарына, бийлик ээлерине жаккан эмес. Кандай болбосун аны басууга, жок кылууга аракет жасашкан. Байкуш кыздар акыры мезгилдин өкүмүнө баш ийүүгө аргасыз болушкан. Ушул көрүнүш Акберметтин да башынан өткөн. Эгерде жогоруда аталган (Ак Мөөр, Аксаткын, Мактым ж. б.) кыздар жөнүндө акындар ырдап, эл арасында айтылып, алар туурасында көркөм чыгарма жаралып, өздөрү эпикалык каарман катары да кабыл алынып калса, Акбермет туурасында андай көркөм чыгарма жок. Болгону эле фольклор жыйноочу К. Мифтаков 1923-жылы Талас өрөөнүндө элдик оозеки чыгармаларды жыйнап жүргөн учурунда 9-июлда Таластын Орто-Кошой кыштагында жашаган Акберметке жолугуп, анын өмүр баянын, чыгармаларын жазып алат. Акбермет Карагул кызынын бала кези, жаштыгы өтө эле оор, ырайымсыз күндөргө туш келген. Анын тааал өмүр таржымалы туурасында фольклорист окумуштуу С. Кайыпов мындай деп жазат: «1911-жылы 11 жаш курагында атасы Карагулдан айрылат. Кетмен-Төбө жергесинде кадимки Токтогул ырдаган беш камандын арааны жүрүп турган кези болуп, көп өтпөй 16 жашка толо элек Акберметти ал-

тын, күмүш, мал алып, үстүнөн бычып, өз кишилеринин бирөөнө баш байлоого аргасыз кылышат. 15 жашында уул төрөп эми башоту менен биротоло байлангандай болсо да, жетимдиктин азабынан тез тотуккан, ары турмуштун, жашоонун, өмүрдүн маанисин илгертпей туя билген сезимтал Акбермет «жазмыштын башка салганына» баш ийип отура берүүдөн баш тартып, бошонуп чыгуунун жолун издейт. Акыры эркиндик алып, өз көңүлү жактырган айылдык бир кедей жигитке баш кошмокчу болгондо, төбөлдөр зомбулук менен аны экинчи бир жерге сатышат. Андан да ажырап чыгып, өз эркиндигин колуна алуу үчүн жергиликтүү билермандардын баарына арыз менен кайрылып, ажатын ачууну өтүнөт. Бирок, эч кандай жыйынтык болбой, кайра айыпка жыгып, мал салып, Акбермет эмес, анын чиедей жаш инилеринин да жашоосун оордотушат. Киши тагдырын буюмдай пайдаланган «мыктылар» аны дагы бир байга туткун кылып беришет. Айласы кетип эч кимден колдоо таба албаган Акбермет акын арман, муң толгон ырларына күчүн чыгарат. Мезгил мыйзамынын күчтүүлүгүнөн Акберметтин өз тагдырын өзү чечүү үчүн жан үрөп жасаган аракети таптакыр сая кетип, эми Таластагы Каракол болушунда жашаган 65 жаштагы бир малдуу, мүлктүү кишиге токолдукка сатылат». Ошентип, 1899-жылы төрөлүп, 1923-жылы 24 жаш күлгүн курагында төртүнчү күйөөсү менен аргасыз өмүр өткөрүп жаткан Акберметке К. Мифтаков жолугуп, акындын талантына тасирленип, сулуулугуна суктанып, адамдык улуу сапатына таазим этип, аны тарыхка калтырат. Анын чектен тыш сулуулугу, келишкен бой келбети, табигат берген акындык таланты, терең акыл-эси тагдырынын тайкы болушуна себеп болгон көрүнөт. Тилекке каршы К. Мифтаковдон кийин Акберметтин пенделик тагдырына, акындык өнөрүнө эч ким кызыкпаган окшойт. Акбермет Карагул кызынын ырларынын дагы бир баалуулугу анын өз оозунан жазылышында. К. Мифтаковдун маалыматына караганда ушул чыгармаларында акын араңдан зорго айтып, эркин боло албай, күйөөсүнөн, күнүлөштөрүнөн жашырынып жүрүп жаздырган. Өкүнүчтүүсү анын чыгармалары толук жазылбай калган. Анткени ушунчалык даражада калыптанып калган чыгармачылык өнөркананын көрөңгөсү көп эле болушу мүмкүн эле.

Жыйынтыктап айтканда, бул макала кыргыз элинин эпикалык мурастарынын тарыхый, көркөмдүк жана илимий маанисин кеңири ачып берет. Эпостор элдин тарыхын, дүйнө таанымын, каада-салтын, эрдик жана турмуштук баалуулуктарын муундан муунга өткөрүп келген руханий кенч катары мүнөздөлөт. Алардын жанрдык өзгөчөлүктөрү, баатырдык жана социалдык-турмуштук багыттагы түрлөрү терең талданып, кыргыз элинин маданий дүйнөсүндөгү орду белгиленет. Каюм Мифтаковдун фольклорду жыйноодогу эмгеги өзгөчө баага татыйт. Ал эл арасын кыдырып, «Манас» баш болгон ири эпосторду жана кенже эпикалык чыгармаларды түздөн-түз айтуучулардан жазып алып, аларды тилин, диалектин жана стилин өзгөртпөй кагазга түшүргөн. Анын эмгектери бүгүнкү күндө кыргыз фольклористикасынын, тарыхынын жана адабиятынын

баалуу булактары катары кызмат кылууда. Ошондой эле макалада «Кожожаш», «Эр Табылды», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй» сыяктуу чыгармалардын варианттары жана айтуучулары жөнүндө маалыматтар берилип, алардын мазмундук жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрү ачылып көрсөтүлгөн. Акын кыз Акбермет Карагул кызынын өмүр баяны жана чыгармачылыгы өзүнчө фольклордук булак катары каралып, аялдардын коомдук теңдикке умтулуусу жана тагдыр сыноолору көркөм мисал менен баяндалган. Демек, эпикалык мурастар кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүн, тарыхый аң-сезимин жана маданий баалуулуктарын сактоодо маанилүү ролду ойнойт. Аларды жыйноодо жана илимий изилдөөгө алып чыгууда Каюм Мифтаковдун орду өзгөчө, анын аркасында көптөгөн эпостор бүгүнкү күнгө чейин сакталуу болуп отурат.

Колдонулган адабияттар тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы (КР УИА) Кол жазмалар фонду, инв. №347, 61-бет
2. Эр Табылды. Айтуучу: А.Тыныбеков. Жыйнаган: Ж.Жамгырчиев. Кол жазма, КР УИА-нын Тил жана адабият институтунун фонду, инв. №1263.Фрунзе, 1956.
3. Эр Табылды. Жазып алган: К.Мифтаков. Кол жазма, инв. №1304.
4. Кебекова,Б (1963) «Эр Табылды» эпосунун идеялык багыты жана көркөмдүк өзгөчөлүгү. Фрунзе.
5. Кыргыз элинин баатырдык эпостору. (1970). Фрунзе, 151-б.
6. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы (КР УИА) Кол жазмалар фонду, инв.№ 206, 212
7. Саринжи-Бөкөй (1958). Фрунзе: Кыргызмамбас, 3-б.
8. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы (КР УИА) Кол жазмалар фонду, инв. №50(244) “Акбермет” – А. Карагулова. Жыйнаган: К. Мифтаков. Талас облусу, Орто-Кошой кыштагы, 1923-ж. (араб алфавитинде).
9. Кенже эпостор жана элдик поэмалар сериясы (2023). Бишкек.